

ЗМАГАЛЬНІСТЬ СТОРІН В СИСТЕМІ ЗАСАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена визначенню місця змагальності сторін в системі засад кримінального провадження. Обґрунтовано, що засада змагальності є комплексною правовою категорією, яка відіграє основоположну роль у кримінальному судочинстві та тісно взаємопов'язана з іншими засадами кримінального провадження, будучи гарантією їх реалізації. Доведено, що змагальність та диспозитивність є окремими самостійними засадами кримінального провадження взаємозв'язок яких проявляється у тому, що під час здійснення кримінального провадження на засадах змагальності сторони кримінального процесу вправі самостійно вирішувати будуть вони звертатися з заявами і клопотаннями, чи не будуть; будуть вони оскаржувати певне рішення, чи не будуть.

Зауважується, що засада змагальності, як і будь яка інша засада кримінального провадження, взаємообумовлена такими засадами загальноправового характеру як верховенство права, законність, рівність перед законом і судом, доступ до правосуддя. Засада змагальності сторін небезпідставно віднесена до засад, що мають міжгалузевий характер та діють у більшості галузей процесуального права. Змагальність тісно взаємопов'язана з такими міжгалузевими засадами: безпосередність дослідження показань, речей і документів; забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності; диспозитивність; гласність і відкритість судового провадження. Визначено, що відповідно до прецедентної практики ЄСПЛ змагальність сторін є фундаментальним аспектом права на справедливий суд та характеризується як загальна процесуальна вимога, яка визначає порядок і правила здійснення кримінального провадження. В рішеннях ЄСПЛ зазначається, що розгляд кримінального провадження, включаючи процедурні елементи, має бути змагальним і в цьому процесі повинний бути забезпечений принцип рівності сторони обвинувачення та сторони захисту.

Доведено, що на стадії досудового розслідування засада змагальності має тісний зв'язок і з такими галузевими (кримінально-процесуальними) засадами як презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини; свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї; забезпечення права на захист; публічність. Обґрунтовано, що «переваги захисту», які закладено у зміст засад презумпції невинуватості та свободи від самовикриття є гарантією належної реалізації засади змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості.

Ключові слова: засади кримінального провадження, міжгалузеві засади, змагальність, диспозитивність, право на справедливий суд, переваги захисту.

Постановка проблеми. У Кримінальному процесуальному кодексі (КПК) України 2012 року система засад криміналь-

ного провадження вперше була закріплена на законодавчому рівні у ст. 7 «Загальні засади кримінального провадження». У цій нормі визначено, що зміст та форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження до яких, зокрема, відноситься і засада змагальності сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості (п. 15 ч. 1 ст. 7 КПК України) [1]. Перелічені у ст. 7 КПК України засади кримінального провадження є взаємодоповнюючими та взаємообумовлюючими елементами цілісної системи засад. Як відмічають з цього при воду О. І. Галаган та Д. П. Письменний, засади (принципи) кримінального провадження утворюють єдину взаємопов'язану систему, елементами якої є загальноправові, загальнопроцесуальні та кримінально-процесуальні засади (принципи) [2, с. 171].

У зв'язку з цим виникає запитання щодо місця та ролі засади змагальності сторін кримінального провадження у системі засад кримінального провадження. Відповідь на це питання дозволить виокремити засаду змагальності сторін в цілісній системі засад кримінального провадження, сприятиме її характеристиці, що позитивно впливатиме на правозастосовну практику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-правові проблеми засади змагальності сторін були предметом дослідження таких процесуалістів як Ю. П. Аленін, О. І. Галаган, І.В. Глов'юк, О. В. Капліна, Д.С. Крикливець, Л. М. Лобойко, К. Є. Лисенкова, В. Т. Маляренко, М. А. Маркуш, В. В. Михайленко, Р.В. Міліціанов, В. Т. Нор, Д.П. Письменний, В. В. Рогальська, В. М. Тертишник, О.Ю. Хабло, М.С. Шумило, О. Г. Яновська. Роботи вказаних науковців розкривали різні аспекти засади змагальності, втім питання визначення місця та ролі засади змагальності сторін у системі засад кримінального провадження не отримало належного наукового висвітлення.

Метою статті є визначення та характеристика місця засади змагальності сторін у системі засад кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу. Засада змагальності кримінального провадження є багатогранною та в науковій літературі характеризується і як метод правового регулювання, і як процесуальний режим реалізації правових норм, і як сукупність засад судочинства, які сприяють реалізації змагальності, і як спосіб дослідження обставин кримінального правопорушення. Тобто, засада змагальності кримінального провадження є комплексною правовою категорією. При цьому слід погодитися з твердженням О. Г. Яновської про те, що засада змагальності відіграє основоположну роль та є гарантією дотримання інших засад провадження [3, с. 146–148]. Окрім цього, змагаль-

ність – це універсальна засада для всіх видів судочинства, адже сутність та мета змагальності єдині [4, с. 15].

В наукових дослідженнях змагальність тривалий час поєднували із диспозитивністю. Це було обумовлено тим, що в результаті малої судової реформи 2001 року КПК України 1960 року було доповнено ст. 16-1 «Змагальність і диспозитивність» [5]. Аналіз положень вказаної норми свідчить про те, що, незважаючи на назву статті, в ній були визначені правила, які притаманні виключно засаді змагальності. Це можна пояснити тим, що в науковому середовищі є думка, що диспозитивність як принцип судочинства в переважній своїй суті є елементом засади змагальності сторін [4, с. 15]. Втім, відповідно до чинного КПК України диспозитивність регламентується окремою нормою (ст. 26 КПК України), де визначено, що сторони кримінального провадження є вільними у використанні своїх прав у межах та у спосіб, передбачених КПК України [1]. Аналіз судової практики показує, що під час досудового розслідування сторони кримінального провадження досить активно користуються цим правом. Так, відповідно до ухвали слідчого судді Червонозаводського районного суду м. Харкова від 08.04.2021 року до суду зі скаргою звернувся адвокат ОСОБА_3 на постанову про закриття кримінального провадження. До початку судового розгляду ОСОБА_3 подав до суду заяву про відкликання ним та залишення без розгляду поданої скарги. На підставі засади диспозитивності, слідчий суддя ухвалив рішення про задоволення клопотання заявника ОСОБА_3, залишивши скаргу без розгляду [6].

Тобто, змагальність та диспозитивність є самостійними засадами кримінального провадження взаємозв'язок яких проявляється у тому, що під час здійснення кримінального провадження на засадах змагальності сторони вправі самостійно вирішувати будуть вони звертатися з клопотаннями і заявами, чи не будуть; будуть вони оскаржувати певне рішення, чи не будуть.

Вчені також звертають увагу на те, що засада змагальності сторін є своєрідним ланцюгом між загальноправовими та основними засадами судочинства, і як модель побудови судового процесу створює базові правила для функціонування інших засад судочинства [4, с. 15]. Так, Р.В. Міліціанов відмічає, що в ході використання змагальних повноважень проявляються такі ознаки змагальності як рівність сторін, незалежність та неупередженість суду, ступінь активності суду щодо збирання доказів та встановлення істини, диспозитивність [4, с. 13]. Д.Є. Крикливець також слушно зауважує, що змагальність слід розуміти ширше, неодмінно у взаємозв'язку з іншими засадами кримінального провадження та процесуальним статусом його суб'єктів [7, с. 23]. Свою думку вчений обґрунтовує тим, що неможливо чітко відокремити організаційну та функціональну сторону змагальності, адже щоб забезпечити певний спосіб дослідження обставин справи, спершу необхідно забезпечити функціонування суб'єктів їх дослідження, наділених необхідним для цього процесуальним статусом [7, с. 23].

Насамперед зауважимо, що змагальність, як і будь яка інша засада кримінального провадження, взаємообумовлена такими засадами загальноправового характеру як верховенство права, законність, рівність перед законом і судом, доступ до правосуддя. Зокрема, для кримінальних процесуальних правовідносин притаманним є правило – дозволено те, що визначено законом. Воно закріплено у ч. 1 ст. 9 КПК України, де вказано, що

під час кримінального провадження суд, слідчий суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, інші службові особи органів державної влади зобов'язані неухильно додержуватися вимог Конституції України, КПК України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства [1]. Тобто, під час здійснення кримінального провадження сторони можуть «змагатися» лише тими «засобами та знаряддями», якими вони наділені відповідно до норм кримінального процесуального законодавства (в межах прав та повноважень, які визначені в КПК України).

Змагальність сторін у вищевказаній класифікації засад кримінального провадження безпідставно віднесена до засад, що мають міжгалузевий характер (загальнопроцесуальний) та діють у декількох галузях процесуального права. Окрім змагальності, до групи засад, які мають загальнопроцесуальний характер, науковці обґрунтовано відносять ще й такі: безпосередність дослідження показань, речей і документів; забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності; диспозитивність; гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами; розумність строків; мова, якою здійснюється кримінальне провадження [2, с. 170–171].

Змагальність тісно взаємопов'язана із більшістю з вказаних вище засад. Зокрема, забезпечення права на оскарження регламентується у ст. 24 КПК України, де визначено, що кожному гарантується право на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності суду, слідчого судді, прокурора, слідчого в порядку, передбаченому КПК України [1]. А змагання сторін і полягає в тому, що сторона, яка не погоджується з прийнятим рішенням, дією чи бездіяльністю, може його оскаржити у встановленому законом порядку до вищестоячого органу (судді, слідчого судді) та відстояти свою позицію перед незалежним та неупередженим арбітром (судом). Аналіз Єдиного реєстру судових рішень дозволяє стверджувати про те, що досить актуальними є скарги на бездіяльність органів досудового розслідування щодо невнесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) [8; 9].

Реалізація принципу змагальності, шляхом звернення до суду зі скаргою на бездіяльність щодо невнесення відомостей до ЄРДР, гарантує і реалізацію засади доступу до правосуддя. Адже відмова у внесенні відомостей до ЄРДР позбавляє заінтересовані сторони права на вирішення їх спору незалежним та неупередженим судом.

Слід звернути увагу і на взаємозв'язок змагальності сторін із засадою безпосередності дослідження показань, речей і документів. Так, ч. 1 ст. 23 КПК України передбачає, що суд досліджує докази безпосередньо, показання учасників кримінального провадження суд отримує усно [1]. Під час безпосереднього дослідження доказів змагальність проявляється у тому, що сторони мають рівні можливості щодо подання суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Саме це і є характерною особливістю змагальності сторін. Зокрема, у рішенні Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у справі «Корнев і Карпенко проти України» вказано, що докази мають, як правило, подаватися у відкритому судовому засіданні у присутності обвинуваченого з розрахунку на аргумент у відповідь. З цього правила існують винятки, але вони не можуть порушувати права захисту. Як загальне правило пункти 1 і 3(d)

ст. 6 Конвенції вимагають надання підсудному відповідної та належної можливості заперечувати докази свідка обвинувачення і допитати його або під час надання останнім своїх показань, або пізніше. Засудження не може ґрунтуватись виключно чи вирішальною мірою на показаннях, які сторона захисту не може заперечити (п. 54) [10].

Відповідно до норм Європейської конвенції з прав людини засада змагальності сторін на рівні з іншими засадами кримінального провадження є складовими елементами права на справедливий суд. Зокрема, у п. 3 ст. 6 вказаної Конвенції зазначається, що «кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права: а) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього; б) мати час і можливість, необхідні для підготовки свого захисту; в) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя; г) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення; е) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, – одержувати безоплатну допомогу перекладача» [11].

Хоча про змагальність сторін у наведеній нормі прямо не вказано, втім прецедентна практика ЄСПЛ наголошує на тому, що фундаментальним аспектом права на справедливий судовий розгляд є те, що розгляд кримінальної справи, включаючи процедурні елементи, має бути змагальним і в цьому процесі повинний бути забезпечений принцип рівності сторін, тобто обвинувачення та захисту (п. 78 рішення ЄСПЛ у справі «Салов проти України») [12].

Тому варто погодитися з науковцями, які стверджують, що справедливість судового розгляду характеризується такими процесуальними елементами: – загальні процесуальні вимоги щодо порядку і правил здійснення судочинства (змагальність процесу, рівність сторін, розумні строки, публічний розгляд, можливість закритого судового розгляду, публічне проголошення судового рішення, обґрунтованість та вмотивованість судового рішення, справедлива процедура); – додаткові процесуальні гарантії, які стосуються розгляду кримінальних проваджень (презумпція невинуватості, обґрунтованість обвинувачення, обізнаність щодо характеру і причин обвинувачення, право на захист, достатність часу і можливостей для підготовки захисту, право на перехресний допит, право на безоплатну допомогу перекладача) [13, с. 51–52].

Тобто, в цій системі структурних елементів права на справедливий судовий розгляд змагальність віднесено до загальних процесуальних вимог, які визначають порядок і правила здійснення кримінального провадження.

Досліджуючи практику ЄСПЛ, Д.Є. Крикливець звертає увагу на таких аспектах змагальності, визначених у рішеннях щодо порушення ст. 6 Конвенції [7, с. 21–22]: – докази повинні подаватися у відкритому судовому засіданні у присутності обвинуваченого з розрахунку на аргумент захисту у відповідь (п. 54 рішення у справі «Корнев і Карпенко проти України») [10]; – за деяких обставин необхідність посилання на показання, які подані на стадії досудового слідства, може бути

виправданою, за умови, що обвинуваченому була надана відповідна та належна можливість заперечувати такі показання – або під час їх надання, або на пізнішому етапі (п. 39 рішення у справі «Жогло проти України») [14]; – вирок суду не може ґрунтуватися здебільшого на основі показань свідків, жоден з яких не був присутній під час судового розгляду кримінальної справи. Доступні сучасні технології могли б забезпечити більш інтерактивний спосіб допиту свідків з-за кордону (п. 45 рішення у справі «Жуковський проти України») [15]; – підсудний повинен мати можливість допитати свідків, які свідчать проти нього, чи домогтися їх допиту. Якщо немає підстав звинувачувати органи влади в недостатньо старанних зусиллях із забезпечення підсудному можливості допитати відповідних свідків, відсутність цієї можливості як така не означає необхідності припинення кримінального переслідування (п.41 рішення у справі «Олег Колесник проти України») [16].

Варто враховувати те, що перераховані вище вимоги стосуються, здебільшого, судових стадій кримінального процесу. Втім, вказані правила застосовуються і під час досудового розслідування, коли певне рішення уповноважений приймати слідчий суддя. Зокрема, в ч.1 ст. 225 КПК України, яка регламентує допит під час досудового розслідування в судовому засіданні, визначено, що у цьому випадку допит здійснюється у судовому засіданні в присутності сторін кримінального провадження з дотриманням правил проведення допиту під час судового розгляду [1].

На стадії досудового розслідування засада змагальності має тісний зв'язок і з такими галузевими (кримінально-процесуальними) засадами як презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини; свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї; забезпечення права на захист; публічність.

Тут слід зауважити на правилах «переваги захисту» (*favor defensionis*) до яких належать такі кримінальні процесуальні засади як презумпція невинуватості та забезпечення доведеної вини, свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї. Адже правила, закріплені в презумпції невинуватості передбачають наступні переваги сторони захисту: особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому КПК України, і встановлено обвинувальним вирок суду, що набрав законної сили; ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом; усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи [1] А відповідно до засади «свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї» підозрюваний, має право не свідчити проти себе, членів сім'ї і близьких родичів.

Як вірно зауважують Л.М. Лобойко та О.А. Банчук з цього приводу, перевагу має той, хто нападає. Сторона обвинувачення має набагато більше повноважень щодо здійснення кримінальних процесуальних дій і прийняття кримінальних процесуальних рішень, ніж сторона захисту. Зазначені обставини змусили законодавця подбати про те, щоб з метою належної реалізації засади змагальності і пов'язаної з нею рівності сторін запровадити у законодавство положення, які б певною мірою вирівнювали можливості сторін обвинувачення і захисту [17, с. 102].

Висновки. Засада змагальності сторін є комплексною правовою категорією, яка відіграє основоположну роль у кримінальному судочинстві та тісно взаємопов'язана з іншими засадами кримінального провадження, будучи гарантією їх реалізації. Відповідно до прецедентної практики ЄСПЛ змагальність сторін є фундаментальним аспектом права на справедливий суд та характеризується як загальна процесуальна вимога, яка визначає порядок і правила здійснення кримінального судочинства. Правило «переваги захисту», яке закладено у зміст засад презумпції невинуватості та свободи від самовикриття, є гарантією належної реалізації засади змагальності сторін.

Література:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : затв. Законом України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-1775>
2. Галаган О. І., Письменний Д. П. Поняття та система засад (принципів) кримінального провадження. *Науковий вісник національної академії внутрішніх справ*. К., 2013. № 4. С. 167–172.
3. Яновська О. Окремі питання загальної характеристики принципу змагальності в кримінальному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 6. С. 144–148.
4. Міліціанов, Р. В. Змагальність сторін як основна конституційна засада судочинства в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2015. 20 с.
5. Кримінально-процесуальний кодекс України : затв. Законом УРСР від 28 груд. 1960 р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text>
6. Ухвала Червонозаводського районного суду м. Харкова від 08.04.2021, справа № 646/2008/21. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96159817>
7. Крикливець Д. Є. Реалізація засади змагальності під час розгляду скарг слідчим суддею : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2016. 321 с.
8. Ухвала Печерського районного суду міста Києва від 27.12.2016, справа № 757/58359/16-к. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/63778001>
9. Ухвала Червонозаводського районного суду м. Харкова від 22.07.2020, справа № 646/2093/20. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90530826>
10. Справа «Корнев і Карпенко проти України» (Заява N 17444/04): рішення Європейського суду з прав людини у від 21 жовт. 2010 р. Остаточне 21/01/2011 *Верховна Рада України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_637#Text
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : прийнята 4 листоп. 1950 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
12. Справа «Салов проти України» (Заява № 65518/01) : рішення Європейського Суду з прав людини від 06 верес. 2005 р. *Верховна Рада України*. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_428/page
13. О. Ю. Хабло, О. В. Бойко Право на справедливий судовий розгляд у кримінальному судочинстві України : монографія. Київ : Видавничий центр «Кафедра», 2022. 216 с.
14. Справа «Жогло проти України»: рішення Європейського суду з прав людини у від 24 квіт. 2008 р. *Верховна Рада України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_402#Text
15. Справа «Жуковський проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 15 верес. 2011 р. *Верховна Рада України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_714#Text

16. Справа «Олег Колесник проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 19 лют. 2010 р. *Верховна Рада України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_505#Text
17. Лобойко Л. М., Банчук О. А. Кримінальний процес: Навчальний посібник. К.: Ваите, 2014. 280 с.

Гурич О. Adversarial nature of the parties in the system of principles of criminal proceedings

Summary. The article is devoted to determining the place of adversarial parties in the system of principles of criminal proceedings. It is substantiated that the principle of adversarial nature is a complex legal category that plays a fundamental role in criminal proceedings and is closely interrelated with other principles of criminal proceedings, being a guarantee of their implementation. It is proved that adversarial nature and the principle of non-ultra petita are separate independent principles of criminal proceedings, the relationship of which is manifested in the fact that during the implementation of criminal proceedings based on adversarial nature parties to the criminal process have the right to decide on their own whether they will apply with applications and petitions, or not; whether they will appeal against a certain decision, or not.

It is noted that the principle of adversarial nature, like any other principle of criminal proceedings, is mutually conditioned by such principles of a general legal nature as the rule of law, legality, equality before the law and the court, and access to justice. The principles of the adversarial nature of the parties are not without reason attributed to the principles that are intersectoral and operate in most areas of procedural law. Adversarial nature is closely interrelated with such intersectoral principles: the immediacy of the study of testimony, evidence and documents; ensuring the right to appeal against procedural decisions, actions or lack of actions; the principle of non-ultra petita; publicity and openness of judicial proceedings. It is determined that, by the case law of the ECHR, the adversarial nature of the parties is a fundamental aspect of the right to a fair trial and is characterized as a general procedural requirement that determines the procedure and rules for the implementation of criminal proceedings. The ECHR decisions state that consideration of criminal proceedings, including procedural elements, should be adversarial and in this process, the principle of equality of the prosecution and the defense should be ensured.

It is proved that at the stage of pre-trial investigation, the principle of adversarial nature has a close connection with such sectoral (criminal-procedural) principles as the presumption of innocence and ensuring proof of guilt; freedom from self-incrimination and the right not to testify against close relatives and family members; ensuring the right to protection; publicity. It is substantiated that the "advantages of defence," which are laid down in the content of the principles of the presumption of innocence and freedom from self-incrimination, are a guarantee of proper implementation of the principles of adversarial nature of the parties and freedom in presenting their evidence to the court and in proving their persuasiveness to the court.

Key words: principles of criminal proceedings, intersectoral principles, adversarial nature, the principle of non-ultra petita, the right to a fair trial, the benefits of protection.